

Приреченість на корпоративізм?

Василь Кремень,

доктор філософських наук,
академік НАН України,
президент АПН України

Василь Ткаченко,

доктор історичних наук,
член-кореспондент АПН України,
радник Президії АПН України

У статті здійснюється порівняльний аналіз розвитку такого суспільного явища, як корпоративізм, в Україні та Росії. Увага акцентується на факторах, що впливають на характер корпоративізму в нашій країні, в якому домінують олігархічні складові, завдяки чому він має тенденцію до переростання в авторитарний корпоративізм з яскраво вираженими клієнтельно-патронажними відносинами латиноамериканського ґтибу.

Попередні зауваги

Канонізований свого часу „Радянський енциклопедичний словник” кваліфікував корпоративну державу як „одну з форм авторитарного політичного режиму, характерного для фашистських держав”. Для ілюстрації енциклопедія посилається на досвід Іспанії, де „найбільш послідовно ідея корпоративної держави була проведена за часів фашизму” [1].

В такому ж ракурсі зображала корпоративізм і західна політологія, цнотливо киваючи на те, що його філософія і практика заплямувала себе зв’язками із соціалізмом та фашизмом.

Діагноз такому заполітизованому підходові можна поставити один: ментальність холодної війни позначилася як на мисленні аналітиків Сходу, так і Заходу.

Після закінчення холодної війни сприйняття науковцями корпоративізму зазнало певних змін. На Берлінському конгресі Міжнародної асоціації політологічних наук 1994 року ще панував майже одностайний скепсис щодо перспектив корпоративізму (допускалось хіба що уявлення про нього як про рудимент індустріально відсталих держав).

Проте вже на наступному конгресі в Сеулі 1997 року узагальнення досвіду корпоративізму в Норвегії і Данії викликало загальний інтерес. Нині корпоративна проблематика вивчається найчастіше в межах ширшої системи функціоналізму груп інтересів. Залежно від характеру відносин груп інтересів з державою, вона розглядається або в ключі плюралістичного, або ж корпоративістського спрямування сучасної політології [2].

Феномен корпоративізму

Світовий досвід свідчить, що корпоративізм – це реальне і широко практиковане суспільне явище, котре цілком підлягає теоретичному осмисленню.

В сучасній науковій літературі корпоративізм трактується як система політичних відносин, за яких найбільш організовані і впливові групи інтересів прямо залучаються не лише в процес формування, але й реалізації державної політики завдяки широкому їх проникненню в органи державної влади. Ось саме цей момент принципово відрізняє корпоративізм від плюралізму чи лобізму – за останніх групи інтересів діють лише як „групи тиску”, але не як реалізатори державної політики.

Потяг до корпоративізму наростає за умов, коли країна переживає труднощі переходу до демократії і прагне до консолідації найвпливовіших політичних сил. Тоді влада та основні соціальні ресурси концентруються в руках невеликих за чисельністю груп. Вони прагнуть підвищити ступінь свого впливу в суспільстві на шляхах закритості. В основу взаємодії корпоративних груп покладаються відносини патронажу і клієнтельних зв'язків, які практикуються всередині еліти й субелітних груп. Патронами (або, як ще кажуть, донами) можуть виступати власники велетенських корпорацій або ж еліти правлячих партій тощо.

Сприйняття корпоративізму пройшло свою еволюцію і зайняло досить широкий спектр політичних наук. Тоді як крайні плюралісти стверджували, що нова фаза „неоліберальної ери”, розпочавшись у 1970-х роках, однозначно віщувала смерть корпоративізму, інші автори переконливо доводили його живучість, а дехто навіть пророкує його ренесанс. Сучасна політична наука дає приклади корпоративізму різних видів: авторитарного, бюрократичного, олігархічного та соціетального (ліберального, або ж неокорпоративізму) [3]. Кожному з них притаманна своя специфіка елітних мереж і відносин з неелітними групами.

Авторитарний корпоративізм асоціювався переважно з фашистською Італією, а пізніше з Німеччиною, де він став ефективним механізмом зміцнення влади панівної політичної еліти. Для цього різновиду корпоративізму була характерна організація тотального державного політичного контролю над економікою і трудовими ресурсами на основі залякування представників бізнесу, промисловості та руйнування

незалежних трудових та інших громадських об'єднань. Авторитарний корпоративізм реалізовувався шляхом поділу економіки на специфічні об'єднання („синдикати”) роботодавців, професіоналів та робітників, очолюваних представниками правлячої партії або лояльними до неї лідерами. Зазвичай у кожній галузі промисловості дозволялося функціонування лише одного синдикату, а корпорації об'єднували синдикати конкретних галузей. В такий спосіб система корпорацій повністю підпорядковувала правлячій політичній еліті наявні бізнес-структури та їх працівників. Тотальний контроль над бізнесом з боку фашизму надовго скомпрометував теорію і практику корпоративізму. Саме тому новітні дослідники для опису сучасних неавторитарних корпоративних практик схильні використовувати інший термін - неокорпоративізм.

Широкого розвитку в сучасних суспільствах отримала ідеологія і практика **бюрократичного корпоративізму**. Його специфіка полягає в тому, що групи інтересів є частиною державної машини, а взаємодія і досягнення згоди вибудовується на основі адміністративних зв'язків. Влада зосереджується в адміністративній вертикалі, яка й формує мобілізаційну економіку для досягнення державно значимих цілей та особистих вигод державних управлінців. Групи, які не мають стосунку до адміністрування, позбавлені й реальної можливості впливати на владу. При цьому в країні можуть формально дотримуватися демократичні процедури виборів. Однак вони не можуть зарадити подоланню розриву між елітою, корпоративними групами та позаелітною масою. Хрестоматійні взірці системи бюрократичного корпоративізму були розвинуті до початку 1980-х років у Франції, Японії, а також в суспільствах радянського зразка.

Відносини **олігархічного корпоративізму** формуються тоді, коли правлячий клас прагне насамперед примножувати власні матеріальні блага через канали політичної ренти, а держава перетворюється на полонянку олігархічних сил, економіко-політичних кланів. За цих умов переважна маса ресурсів власності концентрується в руках економічної олігархії, а владні повноваження здійснює контрольована олігархією адміністративно-політична еліта. Між ними встановлюються „сердечні стосунки” за допомогою механізму корупції. Це зовсім не означає, що хабарі можливі лише за умов олігархічного корпоративізму. Просто корупція підноситься тут до рівня неодмінного й органічного елемента олігархічного корпоративізму, пронизуючи собою всю систему соціальних відносин і перетворюючись на найважливіший ресурс впливу. Зрозуміло, що за допомогою такого універсального механізму, як корупція можна забезпечити й тимчасові інтереси деяких позаелітних груп, однак результати таких дій, як правило, не відзначаються стабільністю.

Ще один різновид – **ліберальний, чи соціетальний корпоративізм** –

Приреченість на корпоративізм?

Василь Кремень, Василь Ткаченко

посідає важливе місце у сфері відносин між групами інтересів і державою в сучасних західних країнах (Велика Британія, Австрія, Данія, Норвегія, Швеція, Нідерланди та ін.). Початок його розвитку припадає ще на XIX століття, але перші серйозні державні експерименти відбулися у міжвоєнний період XX століття. Розвинута демократія і висока політична культура в цих країнах наповнили такий вид корпоративізму належними інституціональними гарантіями доступу до формування політики. Основою ліберального корпоративізму стали відносини погодження інтересів. При цьому забезпечується високий ступінь монополії та високий рівень внутрішньої організаційної координації і представлення інтересів конкретних секторів громадської та економічної діяльності. Носіями цих відносин стають лідери впливових громадських об'єднань, управлінська еліта соціальних інститутів і структур державної влади. Нерідко бізнесові структури, політичні та громадські лідери виступають в якості або цюнайважливіших суб'єктів, або посередників у формуванні суспільних відносин. Їх особлива роль у процесі узгодження інтересів, невідповідність (безпосередня) членам групи призводить до появи нової владної ієрархії – ієрархії лідерів домінуючих груп, що вмонтовується в традиційну елітну структуру. За таких умов правляча ієрархія демократизується, стає, по суті, функціональною, наближаючись при цьому за своїми якісними характеристиками до структури, котра забезпечує відносини соціальної злагоди.

Типовим проявом відносин ліберального корпоративізму стала „трипартистська система”, котра ґрунтується на інституціональних консультаціях і представництві інтересів бізнесу, профспілок і держави. Вона націлена на досягнення злагоди між основними соціальними партнерами. Найвищої ефективності ця система досягла у Швеції, Австрії, Німеччині, Австралії та інших розвинутих країнах. Щоправда, в кожній з них проглядається національна специфіка: в Австралії переважає вплив профспілок, у Британії традиційно домінує уряд, а в Італії – бізнесові структури. В США інститути впливу більш фрагментовані і збалансовані. Та й взагалі в сучасних індустріально розвинутих суспільствах все більшу роль відіграють групи екологів, споживачів, поселенських громад, а також персонал підприємств та акціонери. Їх участь у визначенні тих чи інших аспектів розвитку суспільного життя забезпечується належним професіоналізмом учасників, а також широкою відкритістю механізмів консультацій і переговорів.

Російський вимір корпоративізму

Проблема корпоративізму стає нині однією з центральних у російській політології. Ще в далекому (з точки зору динаміки нинішніх суспільних процесів) 2000 році творча група під керівництвом Г. Шахназарова

репрезентувала проект „Росія в глобальній системі, що формується” [4]. Ставилося завдання з максимально вичерпно відповісти на питання щодо перспектив самовизначення Росії. Актуальність наукового аналізу особливо посилювалась у зв'язку з обранням нового Президента Російської Федерації – В. Путіна.

За оцінкою Г. Шахназарова, люди в Росії, що раптово зубожіли й стали беззахисними перед наслідками радикальних змін, пов'язували свої сподівання на соціальну захищеність і сталість існування, загнущання кримінальної сваволі та реабілітацію національної гідності не з демократичними установами, а з „сильною рукою”. Відтак підірвана перебудовою вікова традиція самовладдя, на думку російського дослідника, здобула ґрунт для відродження. Отже, прогноз щодо виходу з цієї ситуації був досить неоднозначний: в довгостроковій перспективі вирішення дилеми „авторитаризм – демократія” мало залежати від спроможності суспільно-політичних сил подолати авторитарний синдром, який поки що „абсорбує” результати демократичних перетворень.

Минули роки, і увага російської громадськості була привернута до критики президентського курсу колишнім його радником з економічних питань А. Ілларіоновим, на думку якого теперішня Росія – це, мовляв, не та країна, якою вона була шість років тому. Раніше країна була необлаштованою, метушливою, збіднілою, проте – вільною. За твердженням А. Ілларіонова, сьогодні Росія стала іншою – багатшою, але невільною. Пафос критики з боку А. Ілларіонова полягав у тому, що нинішня влада, мовляв, не є загальногромадянською, як на Заході, а „корпоративістською”. Сама держава вибудовується за принципом закритого акціонерного товариства, де головним є не компетентність, а лояльність. А відтак нинішній новий лад є державним капіталізмом, основу якого складають держкомпанії. Приватний сектор перетворюється на якийсь придаток державного, де одним дозволяється все, а іншим – нічого. Ідеологія такого держкапіталізму – „своїзм”. До того ж корпоративізм все настирливіше претендує на центральне місце і в громадській сфері. Замороження природних форм політичного життя ліквідує структури суспільства, націлені на ідентифікацію, формулювання і захист громадянами своїх політичних інтересів. Замість цього суспільний простір пропонується структурувати за іншими ознаками – професійними, релігійними, регіональними. Яскравим прикладом такого роду, зазначав А. Ілларіонов, стало створення Громадянської палати, закрової нібито за моделлю корпоративістської держави Беніто Мусоліні.

На цю ліберальну критику різко відреагували „державники” [5]. Вони не погоджувалися з постановкою проблеми в ракурсі: „Ліпше життя, з одного боку, і свобода, з другого боку – це зовсім різні речі”. Щоправда, ніхто з „державників” і не збирався відхрещуватися від корпоративізму.

Приреченість на корпоративізм?

Василь Кремень, Василь Ткаченко

Навпаки, наголошувалося на тому, що Росія ніколи ще не жила за цим самим „загальногромадянським ладом”. Зазначалося, що навіть і в радянський період вона ділилася на різні корпорації: партійну, армійську, чекістську, господарську (регіони також представляли собою своєрідні корпорації). І „феодальне” почуття вірності – патронату й клієнтельності – там означало дуже багато. А тому дискусія переводилася в русло того, як можна поліпшити цей самий корпоративізм. Тобто, ніхто й не заперечує, зазначають „державники”, що нинішній режим в Росії надзвичайно далекий від досконалості – це м’яко кажучи. І саме тому його слід трансформувати в бік узгодження різних корпоративних, кланових та особистих інтересів в інтересах уже загальнонаціональних. А це, на глибоке переконання „державників”, під силу лише авторитарній владі.

Отже, корпоративізм в середовищі російських політологів сприймається як закономірний етап трансформаційних перетворень в суспільстві, яке, не маючи належної політичної культури і традицій демократії, різко увійшло у фазу ліберальних реформ, за що й довелося заплатити величезну соціальну ціну. На думку представника Уральської академії державної служби В. Лоскутова [6], головною причиною лиха стало „послаблення ролі держави в суспільному розвитку, в тому числі й в економіці”, що призвело до „шокової терапії” і тотальної приватизації ще не розкраденої державної власності. Проте в тому, що сталося, на думку Г. Шахназарова, не було нічого неочікуваного – російське суспільство отримало те, на що було здатне. Від самого початку вималювалася дилема політичного розвитку країни – громадянське чи корпоративне суспільство. Громадянське суспільство в силу історичних традицій виявилось надто слабким і тендітним. На практиці ж егоїзм превалював над солідарністю. Найманий труд був погано організований, профспілки не набули самостійності й не звільнилися від патерналістських ілюзій. Об’єднання підприємців і банкірів виражали не стільки загальні інтереси національного капіталу, націлені на розвиток економіки, скільки корисливі розрахунки конкуруючих олігархічних груп, переважно у сфері фінансів і сировинних ресурсів.

За цих умов корпоративізм як система відносин між об’єднаннями приватно-групових інтересів і державними інститутами був природний, більше того – необхідний. І саме в тристоронньому погоджувальному процесі взаємних консультацій і зобов’язань інтереси праці й капіталу могли бути підняті до рівня прямого діалогу з державою. Це мало б сприяти досягненню загальнонаціональної згоди, політичної стабільності, поєднанню в державній політиці найрізноманітніших приватних інтересів і суспільних потреб. Отже, корпоративізм, звісна річ, несе в собі певні антидемократичні риси – монополізацію представництва інтересів праці й капіталу, дискримінацію приватних інтересів за межею

узгоджувального процесу тощо. Однак світова практика доводить, що там, де є розвинуте громадянське суспільство, ці властивості більш чи менш нейтралізуються сукупністю противаг.

На жаль, сталося так, що в Росії не виявилось належного соціально-політичного середовища, яке могло б „облагородити” корпоративні потреби і поставити їх в межі демократичного плюралізму. Корупція, яка оповила увесь державний апарат, створила тепличне середовище для державно-бюрократичного, кримінально забарвленого корпоративізму, що уособлював не публічні суспільні потреби, а корисливі прагнення політичних кланів, „тіньовиків” і чиновників, пов’язаних з мафіозними групами. За цих умов прогноз Г. Шахназарова був досить тривожним: „Подолання цієї ситуації буде найтяжчим випробуванням для нової російської влади. По суті, питання ставиться так: якщо олігархія не буде відлучена від державної годівнички і не буде позбавлена можливості безпосередньо чи через корумповане чиновництво диктувати свою волю, деградація країни набере незворотного характеру” [4].

Яким же вбачалось майбутнє країни російському політологу в 2000 році? Проглядалася ймовірність трьох варіантів: 1) збереження системи самовладдя, яка сформувалася в 1990-ті роки; 2) реставрація в модернізованому вигляді радянської системи; 3) становлення сильної демократії.

Найбільш вірогідним варіантом прогнозу Г. Шахназарова було формування поміркованої авторитарної влади, яка застосовуватиме при необхідності жорсткі заходи для забезпечення цілісності держави, мобілізації ресурсів заради подолання кризи і збереження державного статусу Росії. І це не забаганка політиків – якраз до такого варіанту було готове суспільство, вкрай стомлене від житейських турбот, криміналу, хаосу, безволля влади. До такого шляху, на переконання Г. Шахназарова, спонукала Росію й гостра потреба в консолідації політичної еліти та ущемлення національних інтересів на міжнародній арені. Хоча й були висловлені застереження: „Поміркована авторитарна влада, як відомо, здатна еволюціонувати в бік демократії, але й може стати містком до жорстокого авторитаризму. Як підуть справи – багато в чому залежить від нового президента і його оточення” [4].

Г. Шахназаров рекомендував зміцнити економічну роль держави. Концепція її відходу з сфери економіки, зазначав політолог, зіграла згубну роль: під прикриттям цієї концепції було здійснено повальну приватизацію державної власності в інтересах олігархічного і бюрократичного капіталу, створено умови для нечуваного й цинічного збагачення купки ділків і скоробагатків при зубожінні широких верств населення. Необхідно, наголошував політолог, підвищити роль держави і встановити „правила гри” учасників економічного процесу в макрорегулюванні економічних і соціальних відносин, у задоволенні

суспільних потреб і одночасно очистити державу від бюрократичних збочень, корупції, зрощування з тіншовими й кримінальними структурами.

Не беремось визначати, наскільки російська правляча еліта дослуховується до порад політологів. Проте, на думку В. Лоскутова, нині „всі інтелектуальні сили сучасної російської влади кинуті на ідеологічну боротьбу з ненависними олігархами”, а „боротьба з конкретними олігархами, їх „рівновіддаленість” за кордон і в тюрми – лише перший і далеко не найголовніший етап” [6]. Одночасно проблема олігархічного корпоративізму, його становлення на пострадянських руїнах й подальша еволюція поступово виходить з периферії громадської свідомості й наукових напрацювань і піднімається до одного з провідних напрямів публічного обговорення.

Проглядається дотримання принципу історизму – етапи розвитку корпоративізму розглядаються в динаміці, вирізняються наявні та прогнозовані форми його подальшої еволюції. Зокрема зазначається, що олігархічний капіталізм в Росії є „природний і закономірний продукт детоталітаризації радянського народовладдя”, більше того – „олігархічний капіталізм – це своєрідне відлуння тоталітаризму, повернення в тоталітаризм”, але це неминучий етап „формальної „демократизації” тоталітаризму”. Особливо наголошується на тому, що так само як тоталітаризм тісно і, здавалось би, „намертво” був пов’язаний з радянською формою соціалізму, так і олігархічний капіталізм пов’язаний з формальною демократією.

Як приклад наводяться події середини 1990-х років, коли в Росії сталася криза формальної демократії. Оскільки так і не з’явилися адекватні суспільні форми її відтворення в якості джерела розвитку цілісності політичної системи, ті, хто мав доступ до влади, стали активно використовувати її у власних цілях. Водночас значний сегмент суспільства був відтиснутий на периферію приватизаційних процесів. Різні угруповання вели між собою бої місцевого значення, не виходячи, щоправда, за рамки „міської партизанської війни” і, в принципі, не порушуючи канонів „керованої демократії”. Як зазначали російські політологи, виникало враження, що всі живуть ніби останній день, і якщо ти не увірвеш сьогодні свого шматка із загального столу, якщо тебе сьогодні відштовхнуть від владної годівнички, то завтра ти помреш від голоду, а демократичний транзит піде далі без тебе.

Небезпека провалу подальших демократичних реформ у Росії була настільки великою, а гарант і символ „керованої демократії” настільки адміністративно ослабленим, що для порятунку свого майбутнього новій політичній еліті потрібно було максимально консолідувати ресурси. Перший крок виходу з жорсткої бюджетної кризи було зроблено 1995 року за допомогою заставних аукціонів, в результаті чого відбулося зрощення промислового й фінансового капіталу. Наступний крок було

зроблено 1996 року під час президентських виборів - перемогла та влада, за яку було більше заплачено і яка зуміла найефективніше використати для стимулювання певних суспільних реакцій гроші і капітали, сховані в „коробці з-під ксерокса”. Як пише той же В. Лоскутов, „знайшлися на Русі „богатири”, які не віддали молоду демократичну владу на поталу зубожілим народним масам. Вони зробили майже неможливе: об'єдналися в „ватагу” і за мовчазної згоди більшості дрібнопомісних олігархів вчинили великі демократичні вибори”. У підсумку саме 1996 року переміг олігархічний капіталізм. Держава віддала економіку олігархам і утвердила капітал як спосіб суспільного виробництва, отримавши навзаєм консолідовану підтримку.

Як показали подальші події, олігархічний корпоративізм став лише проміжною, хоча і досить таки самостійною формою розвитку єдності влади і суспільства. Дехто з аналітиків жартує: „Мавр зробив свою справу, мавр може сісти в тюрму”. Тим часом російські дослідники порушують питання про вичленення подальших фаз еволюції корпоративізму, наприклад, переведення економіки країни з приходом В. Путіна у фазу державно-олігархічного корпоративізму: виконробом цієї великої розбудови стає всюдисуща держава, яка й перетворюється в процесі і результаті нестримного будівництва „суверенної (неформальної) демократії” головним і основним капіталістом російського суспільства.

Логіка розвитку корпоративізму розглядається в такий спосіб: державно-олігархічний капіталізм поступово має трансформуватися в державно-монополістичний капіталізм, який розглядається як неефективніша форма досягнення мети детоталітаризації радянського минулого. Далі передбачається ще одна фаза, котру дослідники умовно називають „державно-імперіалістичним капіталізмом”, який мислиться в ролі особливого відгалуження й етапу розвитку „суверенного капіталізму в умовах глобалізації”. Йдеться про створення транснаціональних „одержавлених” корпорацій і забезпечення системи їх життєдіяльності, сприяння зрощуванню промислового й фінансового капіталу, вивезення і ввезення, централізації і концентрації капіталу. Поки що все це проглядається лише як тенденція, але з чіткими контурами: „Відбувається активна перебудова відносин з мексиканського на південнокорейський варіант розвитку”.

Процес корпоративізації Росії має закінчитися насиченою й досить глибокою лібералізацією та соціалізацією капіталу й держави, коли класу чиновників вже не потрібно буде реально виступати консолідованим капіталістом усієї країни. Досить умовно цю нову форму розвитку корпоративізму пропонується назвати „державно-партнерським капіталізмом”, де передбачається поєднати всі найкращі досягнення державного соціалізму і державного капіталізму, а відтак остаточно перегорнути останню сторінку радянського тоталітарного суспільства.

Таким був і залишається перебіг дискусій навколо проблеми корпоративізму в Росії. Проблема, судячи з усього, хоч і не стала домінуючою в російській політичній думці, все ж є досить відвертою й відкритою, а відтак дає поживу для думки, узагальнення досвіду та розгляду й наших українських проблем крізь призму переваг і загроз з боку того ж таки корпоративізму.

Становлення корпоративізму в Україні

У книзі „Україна: альтернативи поступу”, написаній ще до п'ятої річниці незалежності України, наш авторський колектив (В. Кремень, Д. Табачник, В. Ткаченко) застерігав, що уникнути бюрократичного корпоративізму нам не дано. Хотіли б ми того чи ні, але „всі нині суцї покоління – родом із радянського суспільства, успадкувавши його славу й спокутуючи його гріхи” [7, с. 647]. Йшлося, насамперед, про те, що „наша вітчизняна бюрократія (яка, мов іржа, роз'їдала й парламент) успадкувала традиції так званої „патримоніальної бюрократії” від імперської Росії до радянської системи. Причому, в її гіршому варіанті – колоніальної адміністрації, що завжди працювала згідно з вказівками „згори” [7, с. 532]. Тобто, наше суспільство не мало традиції належного державницького менталітету.

До того ж, якщо виходити з аналізу М. Вебера, бюрократичний функціонер за своїм еством неспроможний у повній мірі забезпечити розвиток держави та професійне виконання істинно політичних функцій – він існує для того, щоб доглядати за виконанням встановлених правил і дотримуватися прецедентів. Бюрократ вихований на дисципліні, а не на ініціативі й боротьбі. Узагальнити історичний досвід, сформулювати модель суспільного ідеалу на майбутнє, виростити в своєму середовищі професіональних політиків з фундаментальним державницьким мисленням – справа політичних партій і рухів. А на це потрібні роки й роки активного політичного життя.

Зате в бюрократа є інший спосіб самореалізуватися у повній мірі. Відтоді, як з'явилася держава, велика кількість державних посад була, є і буде її приватною власністю. Апарат управління стає її колективним володільцем. В міру просування на вищі щаблі ієрархічної драбини відбувається, так би мовити, збільшення розміру приватної власності чиновника. Приватний інтерес породжує ієрархічність відносин у державному апараті. Гонитва за чинами є не чим іншим, як політичною формою гонитви за прибутком. Самовідданість у боротьбі за інтереси народу теж існує, але зрештою все тут залежить від особистісних якостей чиновника. Користолобство ж – універсальна мотивація діяльності кожного члена державного апарату згори донизу. Щоправда, користолобство теж має свою міру, а її недотримання загрожує бунтом мас та порушенням стабільності всієї політичної машини.

І все ж з бюрократією як формою інтеграції суспільства за умов приватної власності доводиться миритись: „Бюрократія – це добре організована машина, що виключає самоуправство всередині її” [8, с. 135]. Відтак сутність бюрократії визначається не категоріями добра і зла чи іншими моральними ознаками. Бюрократія є невід’ємним інтегруючим фактором суспільства. Проголошення державності завжди супроводжується появою безлічі нових вакантних місць в держапараті. Це створює передумови кристалізації за рахунок усього суспільства нового правлячого класу, який спроможний свій власний інтерес піднести до рівня загальнонаціонального і сформуватися в якості державної бюрократії.

До соціальних функцій бюрократії входить поєднання або ж нейтралізація специфічних інтересів різних груп і класів суспільства та спрямування їх діяльності на утвердження самостійної державності як поля прикладання своїх професійних інтересів. Бюрократія зацікавлена як в організаційному, так і в ідеологічному закріпленні цієї своєї соціальної функції. В організаційному плані зв’язок громадянського суспільства з державним апаратом дістає своє втілення в ієрархії. В плані ідеологічному сполучною ланкою між громадянським суспільством і політичною державою є корпоративний дух (Й. Гегель). Ця ідеологія прагне добитися єдності громадянського суспільства й держави шляхом організації корпоративного способу життєдіяльності людей. В такий спосіб вона виключає традиційне гасло класичного лібералізму „війна всіх проти всіх”, передбачає стабілізацію відносин виробничих колективів з державою, використовуючи гасло „Законність і порядок”.

У випадку, коли якісь структури громадянського суспільства, керуючись своїм приватним інтересом, намагаються вийти з-під контролю корпорацій та „грати власну гру”, державна бюрократія вдається до заходів для збереження встановленого способу соціальної й політичної організації, а також для утвердження корпоративного духу (корпоративного колективізму) як соціально і політично необхідної форми свідомості. Але все це відбувається лише тоді, коли впродовж десятиліть, а то навіть і віків тривкої державницької традиції, населення країни набуває навичок підприємницької діяльності в чітких межах „правового коридора”, а державна бюрократія забезпечує ефективне існування цього коридора. На превеликий жаль, подібної культури підприємництва й управління на час проголошення незалежності України практично не існувало.

Яскравою ілюстрацією процесу невідворотності формування „олігархічного корпоративізму” в Україні є мемуари колишнього Президента України Л. Кучми „Після Майдану. Записки Президента 2005 – 2006”, які вийшли у світ 2007 року. Розглядаючи перспективи „європеїзації” України, Л. Кучма наголошує, зокрема, на тому, що „нам

Приреченість на корпоративізм?

Василь Кремень, Василь Ткаченко

потрібні ще десятки років, щоб наше суспільство досягло того рівня зрілості, який ми бачимо на Заході” [9, с. 76]. На жаль, аргументує він, переважна частина населення України під „європейським життям” розуміє лише його матеріальний рівень, а не дух бережливості, вміння нагромаджувати кошти і ресурси, трудитися, „горбатитись” за повною програмою і вчитися, вчитися. Посилаючись на нобелівського лауреата В. Леонтєєва, екс-президент запевняє, що для масового відродження „духу приватної власності” Україні, як і Росії, може знадобитися не менше 70, в крайньому випадку 60 років. Окрема особистість, навіть у ранзі президента, тут мало що може зарадити. Так само й з демократією: „Демократія, звісно, найефективніша форма правління, але її теж має обрати кожна людина і кожен народ, а не його правитель” [9, с. 81]. Звісно, можна якісь групі організованих людей проголосити себе владою, але цього мало: цю владу мають визнати ще й підвладні люди й структури. Лише тоді вона стане легітимною.

Коли читаєш трактування Л. Кучмою процесу самоорганізації українського суспільства в перші роки незалежності, то мимоволі пригадуються форми самоорганізації українського козацтва часів Хмельниччини з багажем бездержавницьких традицій „нічийї людей на нічийї землі”, де широко практикувалася „займанщина”. Розкриваючи секрети перших мільйонів, екс-президент зазначає, що до 1991 року існувала радянська система, де вся промисловість, сільське господарство, торгівля й транспорт належали державі, а всім цим розпоряджалася державна бюрократія. Коли ця система враз порушилася, усе виявилось бездоглядним: „Влади як такої, по суті, не було. Не було законів, правил. Не було звичаїв, які бувають важливіші за закони. Не було розуміння, як що повинно робитися. Не існувало навіть власної грошової одиниці – був купуно-карбованець... А головне – не було, й не могло бути, повторюю, справжньої влади, яка ясно й твердо говорила б: ось це слід робити так-то, а хто замислить робити по-своєму, буде покараний” [9, с. 86].

А життя, втім, диктувало свої вимоги: люди повинні були мати роботу, дах над головою й годувати дітей. І все це бездоглядне майно – всі ці заводи, шахти й рудники, залізниці, станції й порти, магазини, корівники й свинарники, численні будівлі різного призначення – не могли стояти й чекати, коли до них будуть прикладені чіткі, розумні, справедливі й тверді, як граніт правила відчуження, володіння ними й управління! І ось тоді „вони закономірним, самим природним чином виявилися об’єктами господарської самодіяльності населення. Ними оволоділа стихія. Кожен думав про те, як вижити, а якщо поталанить, то й нажитися. Кожен діяв відповідно до своїх можливостей, здібностей, понять і вольових якостей. Підприємливості українцю не позичати. Це прекрасна якість. Вона ще послужить Україні” [9, с. 87].

Зрозуміло, зазначає Л. Кучма, у директора заводу, у міністерського

чиновника, у начальника міліції, тим більше у партійного чи комсомольського „лідера” можливостей було більше, ніж у токаря чи доярки. І, головне, поставити їх всіх у рівні стартові умови, а потім стежити, щоб вони чесно конкурували одне з одним, було нікому, бо такої інстанції не існувало. „Такою об’єднуючою інстанцією повинні були б, згідно з ідеєю, стати президент, уряд, парламент. Але коли „між друзями немає згоди”, вони лише ослаблюють одне одного. Цим і користаються спритні, але не надто порядні особи й групи. Але діють вони згідно з нашими законами” [9, с. 87]. Закони ухвалювала Верховна Рада – на той час „це були збори неграмотних у ринковому відношенні людей. Саме їх командно-адміністративна сверблячка породила сотні законів, які утворили собою монолітний фундамент корупції і хабарництва” [9, с. 57]. Боротися з кожним окремим порушенням в той час було безнадійно. Слід було віднайти механізми, що дозволяли б поєднати інтереси приватного капіталу й держави. Це й стало чільним завданням на ціле десятиліття.

Природно, виникає запитання: чи можна було не допустити появи різного роду „олігополій” чи „кланів”, „промислово-фінансових груп” або, як ще їх називають, „кримінально-бюрократичних оргзлочинних угруповань”? Адже, і це щира правда, з точки зору здорового глузду, вся ця приватизація була кричущим порушенням справедливості в очах населення, яке ще вчора перебувало в комуністичній партії, в комсомолі, в радянських профспілках. На переконання Л. Кучми, „якщо б не було цих „олігополій”, цих „кланів”, не було б і сьогоденної України. „Олігополія” здійснювала свою владу на „підвідомчій” їй території. Вона робила головне – підтримувала системи життєзабезпечення, керуючись, звісно, власними корисливими мотивами. Лише великий бізнес може взяти на себе розвиток інфраструктури, в тому числі й соціальної. І лише він може вкладати кошти у високотехнологічну продукцію” [9, с. 95]. Все це мало поступово визріти, з’явитися, обкататися й утвердитися – мала утворитися держава Україна, якої, по-суті, не було: „Цей процес навіть сьогодні ще лише на самому початку, хоча минуло п’ятнадцять років” [9, с. 87].

Звісно, ціна за незалежність України виявилася аж надто високою. Олігархічна корпоративізація суспільства показала й свою тіньову сторону: законодавці й чиновники стали бізнеспартнерами, налагодилася торгівля повноваженнями й супутніми їм пільгами й можливостями. В цей комерційно-політичний ринок не могли не бути включеними суди й уся правоохоронна система. Суспільний процес набув виразно суперечливих і хворобливих форм. Це неминуче вилилося в тривалу політичну кризу, яка й породила феномен Майдану. Стало зрозуміло, що олігархічний корпоративізм вичерпує свої креативні можливості й потребує, як мінімум, модифікації.

Корпоративізм: зміна парадигми

З огляду на зазначене вище, дострокові вибори 2007 року в контексті корпоративізму втрачають нав'язану нам деякими політиками та засобами ЗМІ машкару „підступної змови” і набувають вигляду переструктурування механізмів владних ієрархій в Україні відповідно до ступеня розвитку громадянського суспільства й політичної культури. Було б досить вузько й однозначно представляти останні події лише в сенсі боротьби ключових лідерів країни за самодержавну владу, тим більше в плані „встановлення в країні тиранії”, як це дехто намагається трактувати.

Ми поділяємо думку, що після Майдану 2004 року було б наївно уявляти здатність суспільства раптово трансформуватися в авторитарне за забаганкою того чи іншого вождя. Далєбі, можливості найталановитішого політика чи потужності харизматичного лідера ніколи не буває настільки великою. Справді, завжди можна помінати людей у коридорах влади - як це було вчинено з 20 тисячами державних чиновників 2005 року, хоча результати такої заміни принесли досить сумнівні наслідки. Історія знає й приклади зміни всієї еліти, як це було зроблено при Й. Сталіні. Зрідка, але не завжди на краще можна змінити правила гри, як це було вчинено під час нещодавньої незбалансованої конституційної реформи в Україні. Але трансформація суспільства, його модернізація, та ще й за умов глобалізованого світу, вимагає більш ґрунтовних суспільних зрушень: мають зійти з історичної арени цілі покоління з їх звичками, ідеями, з притаманними цим поколінням стереотипами поведінки й розумінням „добра” і „зла”, „правди” і „кривди”, „істини” й „облуди”. Отже, проблема запровадження авторитарного правління буде вирішуватися, зрештою, не в утаємничених кабінетах, а на рівні масової свідомості.

Щоправда, тут не йдеться про те, що хтось може дати гарантію проти спроб встановити в країні авторитарний режим. Йдеться про інше - про некоректність „теорії змов”. Маємо однозначно зрозуміти, що коли суспільство володіє високою громадянською культурою, то його неможливо повернути до авторитаризму. І навпаки - якщо в суспільстві продовжуватиме домінувати авторитарна свідомість, то завжди з'явиться претендент на вождя, який у повній мірі скористається ситуацією для того, аби ліквідувати ті, мовляв, квазідемократичні інститути (розподіл влади, багатопартійність, виборчу систему), які стали розвиватися, на його думку, не в тому напрямі.

В Україні за роки незалежності суспільні зміни відбувалися в досить драматичному ключі. Як ми застерігали ще десять років тому в згаданій вище книзі, „замість демократичного суспільства європейського зразка в перші роки незалежності дедалі чіткіше став вимальовуватись образ „дикого” капіталізму латиноамериканського штибу - з різкими соціальними контрастами, мафіозною елітою, всепроникаючою

продажністю і розгулом насильства” [7, с. 521]. Тобто, в пострадянському суспільстві України відбувалась своєрідна „зміна парадигми”: місце радянського бюрократичного корпоративізму посідала інша іпостась – олігархічний корпоративізм. У процесі його становлення, по-перше, проявилися регіональні особливості України, брак централізованого начала, дисперсність і навіть хаотичність взаємодії олігархів між собою та олігархічних угруповань з державою. По-друге, відразу сталося видно те, що ми не мали якоїсь загальнонаціональної ідеї, але й навіть будь-якої стартової суспільно вагомої мети – кожна група намагалася використати кон’юнктуру для досягнення своїх суто групових, егоїстичних цілей. Універсальною „здобиччю” стала максимально висока політична рента на приватизований капітал. З утвердженням олігархічного корпоративізму яскраво проявила себе третя риса: підприємницька олігархія стала концентрувати в своїх руках лівову частку ресурсів власності, а адміністративна й політична олігархія – широко використовувати у власних цілях владні повноваження. Взаємодія цих олігархій призвела до розгулу корупції, яка стала не супутнім явищем, а сутнісним, осьовим елементом парадигми олігархічного корпоративізму.

Зрештою, далася взнаки й четверта характеристика – український олігархічний корпоративізм замкнув процес приватизації у вузькому колі, усуваючи від „розподілу” всі інші групи населення: країна з „відкритого акціонерного товариства” перетворилася на „закрите”. Доходами від нього користує лиш вузька група акціонерів, тоді як решта не має можливості навіть „купити право співвласності на ринку”. За таких умов розмови про створення середнього класу стають порожнім звуком. Тоді як наші „ліві” зчиняють лемент стосовно „грабіжницького капіталізму”, а „праві” фарисейськи б’ють поклони М. Тетчер, ніхто не акцентує уваги на тому, що в процесі проведеної у Великій Британії приватизації лише впродовж 1980-х років частка акціонерів серед населення зросла з 7 до 20 %, досягнувши вагомої цифри в 10 мільйонів осіб. В Україні за роки незалежності у населення нагромадилися на рахунках і в „панчохах” мільярди гривень, на які однак неможливо придбати активи перспективних компаній. У підсумку соціально вибухонебезпечна ситуація в країні для Майдану 2004 року була створена саме цим недолугим егоїзмом олігархів, які послідовно дотримуються принципу закритості найважливіших сфер політичного й економічного життя.

На жаль, сталося так, що результати „великого стояння” на Майдані не виправдали сподівань середнього й дрібного підприємництва, а політичні лідери, які взялися репрезентувати його інтереси, виявилися не на висоті становища. В цілому ситуація в країні „зависла”, а тому політична конфігурація українського правлячого класу мусила бути „перереформованою”. У цій ситуації олігархічний корпоративізм став

Приреченість на корпоративізм?

Василь Кремень, Василь Ткаченко

проявляти тенденцію до переходу у фазу авторитаризму. Логіка такого процесу досить проста: коли тому чи іншому угрупованню вдається поставити під свій контроль державу, а отже використати у своїх інтересах держвласність і основні ЗМІ, це означає, що олігархічний корпоративізм вступає у свою вищу і останню стадію – стадію авторитарного корпоративізму. Іншими словами, політична криза, яка об'єктивно розгортається останнім часом, кидає виклик суспільству, і воно неминуче має відгукнутися на загрозу авторитаризму застосуванням форм спротиву, адекватних його історичному досвіду.

Щоправда, насторожує те, що попередня практика різних „перебудов” (як за часів російської імперії, так і радянського періоду) може штовхнути одну частину суспільства до пошуку виходу на шляху мобілізації силових структур: теж своєрідних замкнених корпорацій, які сповідують свою специфічну етику й кодекс честі, а також месіаністське уявлення про власну роль в житті країни. Такі корпорації завжди об'єктивно були своєрідною „системою стримувань і противаг” в недемократичному суспільстві, а тому варіантом залучення до вирішення політичної кризи силових структур не слід легковажити. Питання лише в тому, наскільки суспільство готове до того, щоб визнати за силовиками право на таке втручання. Що стосується „старої еліти”, то не виключено, що частина її, відчуваючи необхідність змін, може в якійсь мірі перейнятися впевненістю в „пробивних здатностях” силовиків. Подібних прикладів у світі безліч – від Греції, Туреччини й Чилі до „гекачепістів” серпня 1991 року.

Інша частина суспільства, судячи з усього, тяжіє до встановлення консенсусної демократії, коли різні угруповання корпоративної еліти знаходять погодження одне з одним, коли кожна з них матиме змогу знайти своє місце в соціальній структурі і не буде, при тому, почуватися ущемленою. Якщо буде знайдено погодження серед корпоративних еліт, суспільство, судячи з мирного характеру акцій на майданах Києва весни 2007 року, сприйме таке рішення позитивно.

Зрозуміло, що оптимальним механізмом погодження інтересів корпоративних еліт є демократія, яка у сфері політики є продовженням ринку в економіці. Як ми забули за умов ринкового господарства про дефіцит товарів, так же має статися й на „політичному ринку”: якщо люди розчарувалися в одних елітах, то у них має бути можливість вибрати собі інших лідерів. Делікатно обминаючи питання про якість політиків, зазначимо, що їх дефіциту, судячи з усього, не спостерігається: отримуй того, кого обрав, але запам'ятай – „товар обміну не підлягає”. Принаймні, хотілося б, аби було саме так.

Хочеться сподіватися також на виваженість суджень і оцінок політичної еліти України, їх глибокої прихильності до вирішення назрілих проблем на шляхах демократії й з опорою на різні корпоративні еліти,

які орієнтуватимуться на підтримку широких народних мас. Не слід забувати й того, що популістська любов до будь-якого вождя явище досить сумнівне: раніше чи пізніше все закінчується глибоким розчаруванням. Більш стабільним і неперехідним є відчуття власного інтересу, на якому й слід будувати виборчу стратегію, а не на розпалюванні ненависті до конкурентів і спекулюванні на наївності пересічного виборця. Коли ж поваги до чужого інтересу немає, коли якась частина корпоративних еліт виявиться знову загнаною в глухий кут, то це неминуче викличе дестабілізацію, що може закінчитись як деградацією політичного режиму, так і розпадом країни. Цього будь-що необхідно уникнути.

Траєкторія України

На жаль, в силу історичних обставин, сьогодні в Україні виявляють себе фактори, які гальмують піднесення загальної політичної культури українських можновладців. Перший з таких факторів – неадекватна назрілим проблемам якість нашої політичної еліти, обтяженої спадщиною старих підходів і технологій у вирішенні нагальних завдань. Другий фактор – брак чіткого розуміння траєкторії розвитку України як серед еліти, так і в суспільстві в цілому. Обидва фактори впливають на характер корпоративізму в нашій країні, якому не властиве демократичне наповнення, де домінують олігархічні складові з тенденцією до переростання в авторитарний корпоративізм з яскраво вираженими клієнтельно-патронажними відносинами латиноамериканського штибу. За таких умов держава недостатньо ефективно виконує свою головну роль щодо створення нормальних правил гри – рівної конкуренції для всіх суб'єктів господарської діяльності. Вітчизняна бюрократія надає, як правило, масу преференцій „своїм”, обходячи законодавчі механізми.

Тут, очевидно, має рацію той, хто звертає увагу на можливості корисного запозичення досвіду Росії. Ще на початку свого правління Президент Росії В. Путін встановив новий формат відносин з великим бізнесом, а відтак і політичний процес у формуванні корпоративізму набув певної логіки. Йдеться, насамперед, про відмову від персоналістської моделі взаємодії з бізнесом – було запропоновано формальні, інституціоналізовані (через союзи, асоціації) форми контактів. Тим самим бізнес був відокремлений від політики, а сваволі олігархії покладено край. За таких умов конкуренція відбувається між легально організованими групами інтересів, а суб'єкти господарювання діють у правовому полі. Зрозуміло, шлях цей складний і довгий, але саме тому на нього слід ставати невідкладно.

Ми поділяємо думку [10], що нинішня політична реформа стосовно переходу до парламентсько-президентської форми правління мало що допоможе в розумінні удосконалення корпоративізму в українському суспільстві. Є ризик того, що теперішня система олігархічного

Приреченість на корпоративізм?

Василь Кремень, Василь Ткаченко

корпоративізму не лише не буде подолана, а навпаки – вона буде лише закріплена й легалізована в парламентській моделі влади. Йдеться про те, що олігархічні групи „вивільняться” від опіки Президента України, його економічного арбітражу і отримають владу, щоб монополізувати бізнес-сектори, галузі, витісняючи з кращих „ніш” дрібний і середній бізнес. І в цьому їм уже ніхто не зможе завадити. Не виключено, що саме в цьому й була генеральна задумка політичної реформи в Україні.

Засторогу щодо такого варіанта розвитку подій викликають і деякі коментарі російських політологів. З одного боку, вони акцентують увагу на тому, що парламентаризм для України є оптимальною формою правління. Україна, мовляв, багатополарна, вона має кілька значущих політико-економічних центрів (Донецьк, Харків, Дніпропетровськ, Київ, Одеса, Львів), два культурних ареали (східний і західний), специфічну автономію Крим, кілька регіональних кланів (донецький, дніпропетровський, київський тощо). Іншими словами, російські політологи намагаються довести, що конкурентність українського політичного поля запрограмована її історико-культурно-політичними особливостями. Проте щодо перспектив Росії використовуються зовсім інші аргументи й критерії – всі ці цивілізаційні та регіональні особливості відходять вже на другий план.

Зокрема, стверджується, що Росії зовсім не підходить парламентська форма правління: „Через цілу низку особливостей парламентаризм для Росії менш прийнятний, ніж для України. Він забезпечує більшу свободу волевиявлення, але чи буде він ефективним з точки зору забезпечення гідності, безпеки й добробуту громадян нашої країни? З точки зору пострадянської інтеграції, гадаю, що парламентаризм в Україні і президентський режим в Росії – це те поєднання, яке може дати хороший результат. За умов парламентської демократії проросійські сили будуть краще представлені в органах влади братньої держави... З точки зору російсько-українських відносин, політична реформа, безумовно, на руку нашій країні” [11].

Коли порівняти прогнозований російськими аналітиками курс на розбудову „державно-імперіалістичного капіталізму” в Росії із сподіваннями досягти у відносинах з Україною хваленої „пострадянської інтеграції”, то усім нам варто замислитися, чи політична реформа у тому вигляді, який ми маємо зараз, буде „на руку” національним інтересам України.

Література:

1. Корпоративное государство. // Советский энциклопедический словарь. – М., „Советская энциклопедия”, 1987. – С. 634.
2. **Перегудов С. П.** Ренессанс корпоративизма? – <http://209.85.135.104/>

search?q=cache:1y_uqWnnYQUJ:www.ecso...

3. Институциональные механизмы защиты властных иерархий. – <http://www.socnet.narod.ru/library/authors/kusenro/2-4.htm>

4. **Шахназаров Г. Х.** и др. Самоопределение России. Аналитический доклад по проекту „Россия в формирующейся глобальной системе” – <http://www.uct.kiev.ua/~sofi/pf2/shakhn.htm>

5. **Елисеев А.** Толкуем, не понимая о чем. – http://www.duel.ru/200616?16_3_2

6. **Лоскутов В. А.** Между „цветной» революцией и бархатной „контрреволюцией”, или Как уцелеть чиновнику в ожидании года. – <http://chinovnic.uara.ru/modern/article.php?id=662>

7. **Кремень В. Г., Табачник Д. В., Ткаченко В. М.** Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду) – К.: „ARC-UKRAINE”, 1996.

8. **Мамардашвили М.** Как я понимаю философию. – М., 1992.

9. **Кучма Л. Д.** После Майдана. Записки президента. 2005 - 2006. – Киев: Довира; Москва: Время, 2007.

10. **Подгорная В.** Сегодня, по сути, осуществляется российский геополитический проект. Украинского же проекта „Украина” как не было, так и нет. – http://dialogs.org.ua/print.php?part=opinion&op_id=13

11. **Казин Ф. А.** Конституционная реформа в Украине. От президентской республики к парламентской. – http://politex.info/index2.php?option=com_content&task=view&id